

Critical analysis of love metaphors in Molavi's works with a cognitive approach

Ali Reza Shabanlu *

Abstract

Love is one of the basic concepts of Islamic mysticism and the basis of creation in the perspective of mysticism, and it is not possible to know Islamic mysticism without knowing love. Because the speech of mystics is often expressed in states of unconsciousness or because it expresses the knowledge that they have obtained in states of unconsciousness, it is therefore entirely metaphorical and symbolic, and it is necessary to analyze and interpret their words in order to gain the basis of the thinking and thought of mystics. In this article, with the help of the conceptual theory of metaphor, we analyzed the interpretations of love in Mowlavi's works, and I came to the conclusion that the metaphors "love is a lover" and "love is a king" and "love is God" are three conceptual keys of love and two conceptual keys are "Love is a lover" and "Love is a king" are derived from the metaphor "Love is God". Mowlavi's metaphorical language is a mythological language and his mental structure is in accordance with ancient thoughts because the linguistic and intellectual works of ancient traditions about the king, the lover, God, love and creation are still present in the texts that Mowlavi read and in the

* Associate Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. alirezashabanlu@gmail.com

It is worth mentioning that this article is derived from the author's research project entitled "Analysis of Metaphors in the Conceptual Domain of Love in Molavi's Works", therefore, the complete documentation of love metaphors has been gathered in detail in the research project, and in this article, references to Molavi's verses and words have been avoided. and it is enough to quote the source areas and the results of those analyses.

Date received: 2022/11/08 Date of acceptance: 2023/05/23

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

popular beliefs and atmosphere of his society. and perhaps Mowlavi had come to such a knowledge of love without will and considered it to have such characteristics.

Introduction

Love is one of the basic concepts in Islamic mysticism and the basis of creation in the perspective of mysticism. Because love is an abstract concept, the mystics' words about love are metaphorical and symbolic, and in order to reach the foundation of the mystics' thinking and thought about love, it is necessary to analyze and interpret their words. Therefore, in this article, we intend to use the conceptual theory of metaphor to reach the basic concept or concepts that mystics have used to depict the image of love and reflected in their speech. Therefore, in the first step, we identify the metaphors of love in Molvi's works, in the second step, we specify the source domain of metaphors. In the third step, we will examine the relationship between social context and metaphor in order to reach the cultural and intellectual origins of love metaphors and the macro concept that lies behind the linguistic forms.

Discussion

In this article, we analyzed the interpretations of love in Mowlavi's works and we saw that Mowlavi, with numerous and diverse metaphors, described love as having attributes such as learnable, uplifting and transforming, eternal and eternal, the origin of everything, generous, great and abundant, pure, purifying, bountiful and rich, sheltering and liberating, attractive, dominant, carrier, life-giving, crazy, enlightening, eventful, leader and helper, beautiful, rebellious, brave, violent, catch, precious, delicious, holy, destroyer and sublime. He has known and got these attributes from the three domains of lover, king and God. Therefore, the mappings "Love is a lover" and "Love is a king" and "Love is God" are three conceptual keys of love, and two conceptual keys "Love is a lover" and "Love is a king" are derived from the macro metaphor "Love is God". Therefore, according to Mowlavi, love is God and all the attributes and characteristics of God, such as the two main features of being a creator and annihilator, are in love. Other characteristics of love can be placed under two important characteristics (creation and mortality: *بُحیی و بُمیت*).

To know the empirical context of the metaphor "Love is God", attention should be paid to the characteristics of the beloved. In Mowlavi's thoughts,

love is literally in the meaning of the beloved, and since the beloved can have different types and people, its attributes are also numerous, but these attributes are common in the two general directions of life-giving and death. That is, the love that causes the lover to live a happy and euphoric life and the love that causes the lover to be hurt and destroyed.

The cultural and intellectual background of this metaphor is the ancient Iranian beliefs about the existence of two entities: spirit and matter. The ancient western, Iranian, Indian and Islamic ideas were founded on the originality of the spirit and validity of the substance. According to this idea, the soul is the whole and the matter is a part, God is the whole and man is a part, the upper world is the whole and the material world is a part. This dualistic thinking has led to the emergence of two groups of good and evil in all areas of thought, and the metaphors of love in Molvi's works are also based on the dual oppositions of good and evil and their subsets and their counterparts. Contrasting the water of life with the water of death (floods and storms), the wind of life (like the spring wind) and the wind of death (autumn wind), the fire of life (like the gold plant and the heat of the sun, which was obtained from Abraham being thrown into the fire, and is a type of test.) with the fire of death. The fire of life embraces the lover like Abraham and purifies it from material pollution and elevates it from the current level to a higher level and makes the copper of his existence golden. In addition, Mowlavi lived in an environment full of Jewish and Christian ideas, and in the Masnavi, he has repeatedly mentioned stories from the Torah and the Bible, and it is possible that in addition to the story of Abraham being thrown into the fire, which is also in the Holy Quran, with the story of the three Jews of Shadrach, Meshach, and Abednego, who were thrown into the fire by the order of Nebuchadnezzar, was familiar and took the life-giving fire from that story. In addition, he may have been familiar with the myth of Isis and Osiris, in which, like the story of Abraham, the child of King Melkart and Queen Astarte did not burn in the fire.

Conclusion

As we can see, Molavi's metaphors are taken from myths. The same myths that told the ancient people about the different aspects of the king, god, lover and its characteristics. This statement means that the linguistic and intellectual works of the ancient traditions were still present in the intellectual resources of Mowlavi and in the popular beliefs and atmosphere of his society, and

perhaps he came to such an understanding of love without his will and expressed the attributes of love often with the same mythological interpretations, and sometimes he has used non-mythical language; For example, the elements of the metaphors related to the king and the lover are the same elements of the solar mythology, some of which have found their way to Mawlawi's thoughts through Jewish and Christian texts: elements such as sunshine, sun, rain, cloud, horse, fire, light.

Keywords: love, metaphor, God, beloved.

Bibliography

Aghahoseini, hosein et al. (2016). "A Study of the Domain of Love in Abhar-Al Asheghin by Roozbehan Baghli", *Adab-e Farsi*, No. 17, pp. 58-76. [In Persian]

Babayi, Mona (2015). "Metaphor in the discourse of 6th century Sufiya" PhD Thesis, University of Tehran. [In Persian]

Charteris-Black, j(2019). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, translated by: Yekta pnahpour, Tehran: Logos. [In Persian]

Faramarz Qaramaleki, Ahad (2011). "Razi and Molvi's challenge in love and friendship". *Pazhuheshnameh-e- Erfan*, volume 3, number 5, pp. 115-135.

Hashemi, Zohreh(2015). *Sufi love in the metaphorical mirror*, Tehran: Elm [In Persian]

Hoseini, SeidHosein (2013). "Study of Love: From God to Man", *Mytho-Mystic Literature*, Number 33, pp. 33-61.

Kazem Shirudi. Mprteza et al. (2017). "The immortality of divine love based on the verses of the Quran in the poems of Ibn Faris and Molavi", *Pazhuhesh-e- Dini*, No. 35, pp. 105-86.

Khademi kulaei M, Bozorgi qale sary S H (2015). "A Comparative Study of the Concept of 'love' from Pluto and Molana's Perspectives". *CLRJ* 2015; 3 (1) :143-164. [In Persian]

Lakoff, George & Mark Johnson (2018). *Metaphors we live by*, translated by Jahanshah mirzabeygi, Tehran: Agah.

- Mowlavi, J. (1986). *Majales Sab'e*. Edited by Towwfiq Sobhâni. Tehran: Keyhan. [In Persian]
- Mowlavi, J. (1999). *Kulliyat-e- Shams*. Edited by Badi' Al-zaman Foruzanfar. Tehran: Amir kabir. [In Persian]
- Mowlavi, J. (2003). *Masnavi Manavi*. By Towwfiq Sobhâni. Tehran: Rozanch. [In Persian]
- Mowlavi, J. (2014). *Fih-e- mâ fih*. Edited by Bahman Nozhat. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Rasekh Mahand, Mohammad (2014). An introduction to cognitive linguistics, Theories and concepts, Tehran: SAMT.
- Rashidabadi, Zakie (2013). "Reflection of Love Aspects in Masnavi with an Approach to its Therapy", *Islamic Mysticism Quarterly*, number 44, 179-167.
- Sparham, Davood & Somayyeh Tasdighy (2018). "Conceptual metaphors of love in Mowlavi's Masnavi", *Literary text Research*, No. 76, pp. 114-87. [In Persian]
- Zarghani , Seyed Mehdi et al. (2013). "Cognitive Analysis of Love Metaphors in Sanâ'î's Ghazals". *New Literary Studies*, No. 183. pp. 1-30. [In Persian]
- Zarghâni, S.M. and Ayâd, M. (2014). " Transformation of metaphor of Love from Sanai to Rumi", *Mystical Literature*, Vol. 11: 43-80. [In Persian]

پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

دوفصل‌نامه علمی، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۳، ۲۷۰-۳۱۴.

تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی

با رویکرد شناختی*

(مقاله پژوهشی)

علیرضا شعبانلو*

چکیده

عشق از مفاهیم اساسی عرفان اسلامی و اساس آفرینش در منظر عرفاست و شناخت عرفان اسلامی بی شناخت عشق ممکن نیست. به دلیل انتزاعی بودن مفهوم عشق، سخنان عرفا درباره عشق استعاری و نمادین است و برای دستیابی به بنیان تفکر و اندیشه عرفا درباره عشق، لازم است تا سخنانشان تحلیل و تأویل شود. در این مقاله با یاری جستن از نظریه مفهومی استعاره، تعابیر عشق در آثار مولوی را تحلیل شد و این نتیجه به دست آمد که استعاره‌های «عشق معشوق است» و «عشق شاه است» و «عشق خداست»، سه کلید مفهومی عشق هستند و دو کلید مفهومی «عشق معشوق است» و «عشق شاه است» از کلان استعاره «عشق خداست»، برآمده‌اند. زبان استعاری مولوی، زبانی اسطوره‌ای است و ساختار ذهنی وی منطبق بر اندیشه‌های کهن است زیرا آثار زبانی و اندیشگانی روایات کهن درباره شاه و معشوق و خدا و عشق و آفرینش همچنان در متونی

*. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، پژوهشکده ادبیات، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

alirezashabanlu@gmail.com

شایان ذکر است مقاله پیرس رو از طرح پژوهشی نگارنده با عنوان «تحلیل استعاره‌های حوزه مفهومی عشق در آثار مولوی» مستخرج است، لذا مستندات کامل استعاره‌های عشق در طرح پژوهشی به تفصیل گرد آمده است و در این مقاله از ذکر ابیات و سخنان مولوی خودداری و صرفاً به نقل حوزه‌های مبدأ و نتایج آن تحلیل‌ها اکتفا شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۲

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

که مولوی خوانده بود و در باورهای عامه و فضای جامعه وی برجای بوده است و چه بسا مولوی بدون اراده به چنین شناختی از عشق رسیده بود و آن را دارای چنان ویژگی‌هایی می‌دانست. کلیدواژه‌ها: عشق، استعاره، خدا، معشوق.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

عشق از موضوعات بسیار مهم و پر تکرار در عرفان اسلامی است که بدون شناخت مفاهیم، اوصاف و نقش آن، آگاهی دقیق از عرفان اسلامی ممکن نیست. با آنکه عرفا از عشق تعابیر گوناگونی دارند، اما با طبقه‌بندی و تحلیل این تعابیر می‌توان به این نتیجه دست یافت که از نظر آنان، عشق نه تنها یگانه حلقه واسط میان انسان و خدا (انسان به عنوان عاشق، خدا به عنوان معشوق، و عشق به عنوان رابط) است، بلکه پیشران حرکت به سوی شناخت خدا نیز هست که انسان را در جاده مرگ به سوی وصال حق و به مقام فناء فی الله یا شناخت می‌رساند. برای آگاهی از تصویر ذهنی عارفان درباره عشق، باید بدانیم مفهوم عشق چگونه و با استفاده از کدام منابع در اندیشه آنان شکل گرفته و با کدام تصاویر در زبانشان بازتاب یافته است، لذا در این مقاله برآنیم تا به وسیله نظریه مفهومی استعاره (استعاره مفهومی) به مفهوم یا مفاهیم بنیادینی که عرفا از آنها برای ترسیم سیمای عشق بهره برده‌اند و در گفتار خود بازتاب داده‌اند، برسیم.

زبان‌شناسان شناختی معتقدند استعاره در ذهن و در حوزه مفاهیم روی می‌دهد و نظام مفهومی ما و ساختار اندیشه ما استعاری است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۹). آنان در پی کشف نحوه عملکرد ذهن به وسیله بررسی بازنمودهای زبانی استعاره‌ها هستند. لذا استعاره‌های نهفته در اندیشه و ذهن که ساختار تفکر را تشکیل می‌دهند، استعاره‌های مفهومی می‌نامند و بازنمودهای زبانی آنها را استعاره‌های زبانی می‌گویند (راسخ مهند،

۲۷۷ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

۱۳۹۳: ۵۶). از نظر آنان استعاره حاصل پیوند میان دو حوزه است؛ حوزه‌ای شناخته‌شده‌تر که آن را مبدأ می‌نامند و حوزه‌ناشناخته‌تر که آن را مقصد می‌نامند و تطبیق حوزه مقصد بر روی حوزه مبدأ را نگاشت می‌نامند.

از میان متون ادب فارسی، متون عرفانی بیشتر از بیان استعاری بهره می‌برند. به ویژه آنگاه که عرفا در صدد معرفی مفاهیم انتزاعی از جمله مفاهیم متعلق به حوزه عواطفی چون رضا و عشق بر می‌آیند. عشق از آن روی که عنصری مهم در الگوی شناختی عرفا است، لذا تحلیل استعاره‌های عشق در آثار مولوی، بر مبنای رویکرد علمی زبان‌شناسی شناختی، می‌تواند به شناخت و تبیین جایگاه و نقش عشق در مبانی شناختی یاری رساند.

۱.۲. روش پژوهش

با نگاهی به مقالات و پایان‌نامه‌ها و کتاب‌هایی که نظریه مفهومی استعاره را در تحلیل متون به کار بسته‌اند، درمی‌یابیم که منتهای کوشش اغلب مؤلفان این آثار، این بوده که حوزه‌های مبدأ یا نگاشت‌های مفهومی را مشخص کنند، بنابراین کمتر به بررسی زمینه‌های فرهنگی، تاریخی و تجربی آن حوزه‌ها اهتمام داشته‌اند، در حالی که بررسی «اثرات اجتماعی ایدئولوژی، فرهنگ و تاریخ، توصیف قانع‌کننده‌تری برای تبیین چرایی انتخاب استعاره‌های خاص در متون گفتمانی خاص ارائه می‌کنند» (چارتریس، ۱۳۹۸: ۳۱۱). از این‌رو برای جبران کاستی فوق، در این پژوهش با الگوگیری از روش چارتریس در کتاب «تحلیل انتقادی استعاره»، به تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق خواهیم پرداخت.

چارتریس با یاری گرفتن از روش فرکلانف در تحلیل انتقادی گفتمان، به بررسی مفهومی استعاره‌ها در گفتمان‌های متنوعی چون سیاسی و دینی و اقتصادی می‌پردازد و سه مرحله را در تحلیل انتقادی گفتمان به کار می‌گیرد: ۱. تشخیص استعاره؛ ۲. تفسیر استعاره؛ ۳. تبیین استعاره.

در این مقاله نخست با خواندن دقیق آثار مولوی، استعاره‌های عشق را شناسایی می‌کنیم، در گام دوم آنها را بر پایه دانش زمینه‌ای خودمان، بررسی می‌کنیم و حوزه‌های مبدأ استعاره‌ها را مشخص می‌کنیم و استعاره‌های مفهومی خردتر را در ذیل کلیدهای مفهومی استعاره‌ها می‌گنجانیم. از این پس، استعاره‌های مفهومی خرد را با نام «استعاره مفهومی» و استعاره‌های کلانتر را با نام «کلید مفهومی» خواهیم شناخت و بنیادی‌ترین و کلان‌ترین استعاره را «کلان استعاره» خواهیم گفت. در گام سوم رابطه میان بافت اجتماعی و استعاره را بررسی خواهیم کرد تا به خاستگاه‌های فرهنگی و اندیشگانی استعاره‌های عشق و مفهوم کلانی که در پس صورت‌های زبانی نهفته است، دست یابیم.

در طبقه‌بندی سلسله مراتبی استعاره از روش چارتریس بهره خواهیم برد، زیرا ابهام موجود در نظریه لیکاف را بر طرف و حدود و ثغور تعریف را مشخص می‌کند. چارتریس آنچه را که لیکاف کلان استعاره می‌نامد، با عنوان «کلید مفهومی» معرفی می‌کند و استعاره‌های سطحی‌تر را استعاره مفهومی می‌نامد. مانند نمونه زیر

کلید مفهومی	استعاره مفهومی
اقتصاد انسان است	داد و ستد بازار، حالت سلامت ذهن است
	داد و ستد بازار، برخورد فیزیکی است
	داد و ستد بازار، حالت سلامت جسمی است
تغییرات بازار حرکات فیزیکی است	تغییرات بازار، روش‌های حرکت روی زمین هستند
	تغییرات بازار، روش‌های حرکت روی آب هستند
	تغییرات بازار، روش‌های حرکت روی هوا هستند

(چارتریس، ۱۳۹۸: ۱۸۸)

۱,۳. شیوه گردآوری نمونه‌ها

این مقاله از طرح پژوهشی «تحلیل استعاره‌های حوزه مفهومی عشق در آثار مولوی»، استخراج شده است. در طرح پژوهشی مذکور، فیه ما فیه، مجالس سبعة و مثنوی را خواندیم و نمونه‌ها را از متن استخراج کردیم اما به دلیل تنگنای شدید وقت، در دیوان کبیر فقط بیت‌هایی را که در آن‌ها واژه‌های عشق، عاشق، معشوق، شاه، خدا و مترادفات این واژه‌ها مانند سلطان، الله، محبت و ... به کار رفته بود، خواندیم و حوزه مبدأ و وجه شبه را از آن ابیات استخراج کردیم. سپس برخی غزل‌های شاخص را که درباره عشق بود ولی واژه عشق در آنها نبود، خواندیم و باز حوزه‌های مبدأ عشق را با عنایت به وجه شبه استخراج کردیم. از آنجا که استعاره‌های مفهومی، گاهی اوقات در تعبیرات زبانی نیز ظهور و بروز می‌یابند و این امر در اشعار و آثار ادبی بر خلاف زبان روزمره، احتمال بیشتری دارد، لذا بررسی کلیدواژه‌ها نشان داد که مولوی به دلیل پُرگویی، بسیاری از مفاهیم بنیادی و ذهنی خود درباره عشق و دیگر مفاهیم مهم را بر زبان نیز رانده است و نیاز به بررسی تعبیرات زبانی و تحلیل آنها برای رسیدن به نام نگاشت‌ها و استنباط‌های وی وجود ندارد.

به دلیل فراوانی شاهد مثال‌هایی که از مثنوی و غزلیات مولوی برگزیده شده‌اند، اگر ارجاعات درون‌متنی به شیوه مرسوم رعایت گردد، موجب ازدیاد حجم مقاله و تکرارهای آزاردهنده خواهد شد. به همین دلیل در ارجاعات مثنوی به شماره صفحه و در ارجاعات غزل‌ها به شماره غزل بسنده می‌شود.

۱,۴. پیشینه پژوهش

توجه به نظریه استعاره مفهومی و پژوهش‌های مبتنی بر آن، در ایران و جهان، چنان گسترده و شایع است که فهرست کردن همه کتاب‌ها و مقالاتی که در این موضوع نوشته شده، به کتابی جداگانه نیازمند است. درباره عشق نیز در کتاب‌ها و مقالات زیادی سخن به میان

آمده است، اما در آثار اندکی حوزه مفهومی عشق در متون عرفانی به ویژه آثار مولوی با رویکرد شناختی بررسی شده است که از آن جمله است:

زهره هاشمی (۱۳۹۴) در «عشق صوفیانه در آینه استعاره»، نگاه صوفیه را به عشق در آثار مثنوی سده‌های ششم تا هشتم (*سوانح العشاق* احمد غزالی، تمهید ششم تمهیدات عین‌القضات، *عبهر العاشقین* روزبهان بقلی، *لوايح ناگوری*، *لمعات عراقی*) بررسی کرده و تطور دیدگاه صوفیان به محبت و عشق را بر اساس شواهد و مستندات متنی تبیین نموده است.

مونا بابایی (۱۳۹۵) در رساله «استعاره در گفتمان صوفیه قرن ششم» استعاره‌های حوزه مفهومی عشق را در تمهیدات و نامه‌های *عین‌القضات* همدانی، *مقالات شمس تبریزی* و *سوانح العشاق* احمد غزالی بررسی کرده است.

سید مهدی زرقانی و دیگران (۱۳۹۲: ۳۰-۱) استعاره‌های عشق را در غزلیات سنایی تحلیل کرده‌اند. در این مقاله، دین، غم، جنون، وحدت، سرقت، بندگی، اسارت، آتش، داد و ستد، جاندار، سفر، نور، بیماری، جنگ، مکان، شراب، بلا، قمار، جادو، فقر و شادی از کلان استعاره‌های عشق معرفی شده‌اند. نتایج این پژوهش درست نیست زیرا استعاره‌های یک حوزه مفهومی، نمی‌توانند بیش از یک کلان استعاره داشته باشند.

سید مهدی زرقانی و مریم آیاد (۱۳۹۳: ۸۰-۴۳) در «تطور استعاره عشق از سنایی تا مولانا»، طرز تلقی سنایی، عطار و مولانا را از مفهوم کلیدی عشق بررسی کرده و کوشیده‌اند هم‌میزان نوآوری و تقلید سه چهره مذکور را در استفاده یا ساختن استعاره‌های عشق نشان دهند و هم مشخص کنند که مفهوم عشق به عنوان کلیدی‌ترین اصطلاح عرفان در طول تاریخ چه تغییراتی را از سر گذرانده است.

۲۸۱ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

داوود اسپرهم و سمیه تصدیقی (۱۳۹۷: ۸۷-۱۱۴)، استعاره شناختی عشق را در مثنوی مولانا، با هدف دستیابی به استعاره‌های کانونی عشق در مثنوی و کشف دیدگاه مولوی درباره عشق بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که «عشق آتش است»، پرکاربردترین استعاره شناختی در مثنوی مولانا است.

با آن‌که عنوان این مقاله بسیار نزدیک به عنوان مقاله حاضر است، اما در روش تحقیق، اهداف و نتایج کاملاً متفاوت است. اسپرهم و تصدیقی، در پژوهش خود، صرفاً در پی یافتن پرکاربردترین استعاره عشق بوده‌اند که به استعاره «عشق آتش است» رسیده‌اند؛ درحالی‌که نگارنده در پی یافتن کلید مفهومی عشق در آثار مولوی است و می‌خواهد تا بنیادی‌ترین منبع / منابع تفکر مولوی درباره پرداخت استعاره عشق را کشف و بیان کند. از سوی دیگر، نام نگاشت «عشق آتش است» خود نه تنها کلان استعاره عشق نیست بلکه بیانگر یکی از منابع حسی برای پردازش اوصاف ناملموس معشوق و شاه و خداست و از این جهت خود زیرنگاشت یا خرد استعاره‌ای از کلیدهای مفهومی «عشق معشوق است»، «عشق شاه است» و «عشق خداست» خواهد بود، چنان‌که در مقاله حاضر خواهیم دید.

حسین آقاحسینی و همکاران (۱۳۹۵: ۷۶-۵۸)، تشبیهات حوزه عشق را در *عبرالعاشقین* روزبهان بقلی، بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که «همه مشبه‌به‌های عشق را در *عبرالعاشقین* می‌توان در شش گروه قرارداد: ۱. عشق موجودی زنده و لوازمات آن است؛ ۲. عشق خوراکی و لوازمات آن است؛ ۳. عشق مکان است؛ ۴. عشق از عناصر هستی است؛ ۵. عشق درّی گران بهاست؛ ۶. عشق نور و روشنایی است».

از دیگر آثار مرتبط با عشق، بویژه عشق عرفانی، می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

سید حسین حسینی (۱۳۹۲: ۶۱-۳۳)، «عشق‌پژوهی از خدا تا انسان»؛ احد فرامرز قراملکی (۱۳۹۰: ۱۳۵-۱۱۵)، «چالش رازی و مولوی در عشق و دوستی»؛ زکیه رشیدآبادی و

غلامحسین غلامحسین‌زاده (۱۳۹۲)، «بازتاب وجوه عشق در مثنوی با رویکردی به درمانگری آن؛ خداداد محبی و همکاران (۱۳۹۲: ۱۴۲-۱۲۵)، «تأثیر عشق بر معرفت از دیدگاه مولانا؛ مهدی خادمی کولایی و سیده هاجر بزرگی قلعه‌سری (۱۳۹۴: ۱۶۴-۱۴۳)، «بررسی تطبیقی مفهوم عشق نزد فلوطین و مولانا؛ مرتضی کاظم شیرودی و همکاران (۱۳۹۶: ۱۰۵-۸۶)، «جاودانگی عشق الهی با تکیه بر آیات قرآن در سروده‌های ابن فارض و مولوی».

۲. تحلیل استعاره‌های عشق

در این بخش، نخست اوصاف عشق و مستعارمنه‌های (حوزه‌های مبدأ) آن را استخراج و بیان می‌کنیم و پس از آن استعاره‌های مفهومی را در ذیل کلیدهای مفهومی می‌گنجانیم. برای شناسایی اوصاف عشق و حوزه‌های مبدأ این اوصاف، ابتدا استعاره‌های زبانی عشق را از آثار مولوی استخراج کردیم سپس بر پایه دانش زمینه‌ای خودمان، اوصاف عشق و حوزه‌های مبدأ استعاره‌های آن را مشخص نمودیم.

مولوی می‌داند که مفاهیم انتزاعی چون عشق و سایر معانی صورت ندارند و بدون واسطه در نظر نمی‌آیند. عشق چون عروس از چشم‌ها نماند، ولی بویش چون بوی شراب، از دهان عاشقان بیرون می‌جهد. این مفاهیم را باید به واسطه افعال و علائم و آثارشان شناخت. پس عشق را یا به واسطه افعال و حالات عاشق باید شناخت یا به واسطه افعال و حالات معشوق. از این رو ویژگی‌ها و استعاراتی که مولوی برای عشق می‌آورد، اوصاف و حالات عاشق و معشوق است نه عشق.

مولوی با آگاهی از شناخت‌ناپذیری مفهوم عشق از یک‌سو، و از سوی دیگر صعوبت بیان آن بی‌مدد تمثیل و استعاره، کوشیده است زبان ادب را وسیله بیان مفاهیم انتزاعی و عرفانی (اعم از عشق به خدا و عشق به معشوقان زمینی) کند و با توسل به استعاره‌های

متعدد و متنوع، وجوه متعدد و جلوه‌ها و اوصاف بی حد و شمار عشق را در پیش چشم مخاطب آورد؛ لذا شاید استعاره‌های عشق در آثار او بیش از اشعار دیگر شاعران، تنوع دارد و از حوزه‌های گوناگون و فراوان برای پرداختن مفهوم عشق بهره گرفته است.

آنچه از حوزه‌های مفهومی عشق در آثار مولوی شناخته آمد، اوصافی است که در زیر می‌آید. در این مرحله نخست همه اوصاف عشق را از اشعار مولوی استخراج و احصا نمودیم و سپس اوصاف نزدیک به یکدیگر را در ذیل یک وصف شامل‌تر قرار دادیم.

آموختنی، ارتقادهنده و تبدیل‌کننده، ازلی و ابدی، اصل همه چیز، بخشنده، بزرگ و فراوان، پاک، پالاینده، پر نعمت و ثروت، پناه‌دهنده و رهاننده، جذاب، چیره، حامل، حیات‌بخش، دیوانه، روشنائی‌بخش، رویدنی، رهبر و یاریگر، زیبا، سرکش، شجاع، شورمند، صید، گران‌بها، لذیذ، مقدس، نابودگر، والا.

او برای پردازش استعاری این اوصاف و مفاهیم از مفاهیم زیر به عنوان حوزه مبدأ بهره برده است:

آب، آب حیات، آتش، آینه، ابر، ابراهیم، آفتاب (خورشید)، آموزگار، ازدها، اسب، استاد، اسرافیل، اکسیر، امام، امیر و ساریان، انار، ایمان، بازن (سیخ کباب)، باد، باران، باز، باغ، بال و پر، بهار، بهشت، بیماری بی‌درمان، پدر و مادر و برادر و خال و عم و دایه، پرنده، پلنگ، پهلوان، پیر، پیغامبر، تیتق، تیغ (شمشیر)، جان، جلاد، جهان، جوشن‌گر، چراغ، چوگان‌باز، حصار، خدا، خرمشاه، خرمن، خضر، خم، خورش، خون، داس، دام، داوود، درخت، درس، دروگر، دریا، دزد، دلاله، دمشق، دین، دیوانه، روز، زرگر، زمرد، زندان، زهره، ساقی، سامری، سپاهی، ستاره، سدره‌المنتهی، سرا، سقا، سلیمان، سیل، شاه، شتر، شحنه، شراب (باده)، شکر، شمع، شهر، شیر، صبح صادق، صحرا، صیاد، صیقل، طاووس، طیب، عزرائیل، عسل، عصار، عصای موسی، عقاب، علی (ع)، عمر (زندگی جاودان)، عنقا، عیسی، فرمانده، فلک،

قاضی، قبله، قصاب، قلزم، قمارباز، قمار، قیصر روم، کان (معدن)، کرم، کشتی، کشور، کلیدساز، کنب، کوثر، کیقباد، گرمابه، گنج، لانه همای، لذت بی‌کرانه، ماه، مدرسه، مصر، مطرب، مغناطیس، موسی، میکده، نجار، نردبان، نهنگ، نور، نویسنده، هدیه، همای، یوسف.

۲.۱. اوصاف عشق

۲.۱.۱. آموختنی:

چنانک مدرسه فقه را برون شوها است بدانک مدرسه عشق را قوانینست

(غزل ۴۷۹)

عشق از نظر مولوی درسی است که خداوند استاد آن است، لذا این درس را در مدرسه فقهها نمی‌آموزند. این بیان استعاری به نقش عمده شناختی عشق اشاره دارد که در دیدگاه‌های عرفای اسلامی و پیش از آن در دیدگاه‌های یونانیان سابقه دارد. وی برای پرداخت استعاری این مختصه عشق، آن را درس و استاد دانسته است. او با این استعاره به نقش تعاملی عشق و شناخت اشاره دارد؛ یعنی عشق به واسطه شناخت آغاز می‌شود ولی خود به شناخت بیشتر منجر می‌شود و بی عشق، شناخت ناممکن است. درس عشق را خدا می‌دهد، پس عشق از او آغاز می‌شود و بدو هم ختم می‌گردد، عاشق و معشوق اوست. بنابر تعبیر قرآنی «يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ» خداوند عاشق است و عشق از او آغاز می‌شود. نیز در حدیث قدسی «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًا فَأَحْبَبْتَ أَنْ أَعْرِفَ فَيَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ»، خدا خود را در مقام معشوق به عاشقان می‌شناساند اما همین که عشق در جان عاشق قرار گرفت، او را برای شناخت حق بی‌قرار می‌کند.

۲.۱.۲. ارتقادهنگی و تبدیل‌کنندگی:

عقل و عشق و معرفت شد نردبان بام حق لیک حق را در حقیقت نردبانی دیگرست

† . شماره غزل‌ها منطبق با «کلیات شمس» (۱۰ جلد)، با تصحیح بدیع‌الزمان فرزانه است.

(غزل ۳۸۴)

اکسیر عشق را بطلب در وجود او تا آن شوی تو جمله به انعام جود او

(ترجیع بند ۱۳)

از چنین نجار یعنی عشق او نردبان آسمان آید همی

(غزل ۲۸۹۷)

مفهوم ارتقادهنگی شامل تبدیل‌کنندگی و اتصال‌دهندگی نیز هست. مولوی برای بیان این مختصه عشق، از حوزه‌های نجار، نردبان، گرمابه، آتش، اکسیر، عصار، زرگر و دکان زرگری بهره گرفته است. این ویژگی عشق، پیامد انگاره مربوط به عاملیت عشق در رسیدن به شناخت حق است، از این‌رو مفهوم تازه‌ای برای عشق نیست؛ هرچند برخی استعاره‌ها و تعبیر زبانی مانند نجار و گرمابه ظاهراً مختص مولوی‌اند. کاربرد تعبیر زبانی نردبان برای عشق، نباید صرفاً از تجربه شخصی شاعر برآمده باشد؛ بلکه منشأ فرهنگی دارد و ممکن است از تفکر رایج عرفانی درباره نقش مؤثر عشق مجازی در رسیدن به عشق حقیقی برآمده باشد. ولی استفاده از نجار، به دلیل تلفیق دانش عرفانی و تجربه شاعر است که تعبیری ابداعی نیز هست. مولوی در استعاره گرمابه، از ویژگی‌های فضایی و درونی ساختمان گرمابه و حالات افراد داخل آن برای پردازش تصویر عشق بهره برده و عاشق و معشوق را درون آن ترسیم نموده است. در نام نگاشت‌های «عشق اکسیر، آتش، عصار، زرگر، دکان زرگری است»؛ بیشتر بر توانایی عشق در تبدیل جوهر عاشقان تأکید شده است. تعبیر زبانی و استعاره‌های مربوط به تبدیل‌کنندگی عشق اغلب منشأ فرهنگی دارند.

۲،۱،۳. ازلی و ابدی بودن:

هر کی بزاد او بمرد جان به موکل سپرد عاشق از کس نژاد عشق ندارد پدر

(غزل ۱۱۳۱)

آن کز بهار زاد بمیرد گه خزان گلزار عشق را مدد از نوبهار نیست

(غزل ۴۵۵)

شاخ عشق اندر ازل دان بیخ عشق اندر ابد / این شجر را تکیه بر عرش و ثری و ساق

نیست (غزل ۳۹۵)

ازلی و ابدی بودن عشق به دلیل انتساب آن به خدا یا داشتن منشأ خدایی است. لذا این اندیشه نیز مرتبط با تفکری است که خدا را استاد عشق معرفی می‌کند. استعاره‌هایی که برای بیان این اندیشه به کار رفته است، به نظر می‌رسد از آیه *لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ* و دلایل فلسفی اخذ شده است و کاملاً مغایر با تجربه انسان است. زیرا در عالم واقع کسی بدون پدر و مادر متولد نمی‌شود. او با واسطه تعریف قرآنی (*لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ*) از این تجربه عام برای تعریف سلبی عشق استفاده کرده و با بیان غیر انسانی و غیر طبیعی بودن عشق الهی و عاشق حق، غیر عشق را شناسانده تا در سایه آن عشق الهی شناخته شود.

۴، ۱، ۲. اصل همه چیز:

نی خواب او را نی خورش از عشق دارد پرورش

کاین عشق اکنون خواجه را هم دایه و هم والده ست

(غزل ۳۲۱)

عشق تو کان دولت ابد است لیک وصل جمال تو کان تر

(غزل ۱۱۵۹)

عشق امر کل، ما رقعهای، او قلم و ما جرعه‌ای

او صد دلیل آورده و ما کرده استدلال‌ها

(غزل ۲)

همه حوزه‌های مبدایی که برای بیان این ویژگی عشق به کار رفته‌اند، مربوط به منابع فرهنگی و تاریخی هستند که از منابع اجتماعی محسوب می‌شوند. مولوی عشق را پدر، مادر، قلم، درخت، آفتاب و کلی دانسته و عشاق یا انسان‌ها را فرزند، قطره، سایه، ذره و جزئی. وی این حوزه‌ها را از طریق مباحث و مطالعات دینی و فقهی خود شناخته است و می‌داند که مفاهیمی آماده برای توصیف عشق الهی‌اند، زیرا به دلیل داشتن سابقه دینی و عرفانی و فلسفی، بهتر می‌تواند سیمای الهی عشق را بازتاباند.

۲،۱،۵. بخشندگی:

بارگه عطا شود از کف عشق هر کفی کارگه وفا شود از تو جهان بی وفا

(غزل ۴۵)

دست و پا و پر و بال دل من منتظرند تا که عشقش چه کند عشق جز احسان چه کند

(غزل ۷۸۸)

بخشنندگی صفت دیگر عشق است که با تشبیه آن به سلطان، بیان شده است. همه ویژگی‌هایی که مولوی تا اینجا برای عشق برشمرده، از خدای انسان‌گونه است. خدایی که از مرتبه انتزاعی محض به مرتبه محسوسات نزول کرده و آماده شده تا عشق به واسطه آن شناخته شود. تشبیه عشق به سلطان، هم می‌تواند از منابع فرهنگی و تاریخی سرچشمه گرفته باشد: آنجا که بخشندگی شاهان به شاعران و هنرمندان و نیازمندان، دربارشان را مجتمع فضلا کرده بود و قبله حاجات حاجتمندان؛ هم می‌تواند به واسطه آشنایی مولوی با سلطان روزگارش و برخورداری از بخشش‌های او، تقویت شده باشد.

۲،۱،۶. بزرگ و فراوان:

مولوی برای شناساندن وجه بزرگی و فراوانی عشق، از دریا، خرمن و اشتر استفاده کرده است. دریا و خرمن در زبان و ادب فارسی، نماد بزرگی و فراوانی و عظمت هستند لذا از

منابع فرهنگی محسوب می‌شوند. اما اشتر، به واسطه آن که فقط در میان حیوانات نماد بزرگی محسوب می‌شود و بی‌بهره از روایی خرمن و دریا در زبان است، ناگزیر به صورت تمثیل به کار رفته است تا منظور شاعر دانسته شود.

از بهر مرغ خانه چون خانه‌ای بسازی اشتر در او نگنجد با آن همه درازی
آن مرغ خانه عقلست و آن خانه این تن تو اشتر جمال عشق است با قد و سرفرازی

(غزل ۲۹۳۷)

این عقل یکی دانه از خرمن عشق آمد شد بسته آن دانه جمله پر و بال تو

(غزل ۲۱۷۰)

۲.۱.۷. پاک‌ی:

صورت هر دو جهان جمله ز آینه عشق بنماید چو که بر آینه زنگی نبود

(غزل ۷۹۸)

پاک صفتی است که در ادب عرفانی همیشه با آینه بیان می‌شود و آینه اغلب استعاره از دل است. در اینجا عشق چون آینه تلقی شده که اگر پاک باشد محل تجلی هر دو جهان است. در نگاه اول گمان می‌رود که صفت پاک‌ی از دل به عشق منتقل شده است؛ زیرا طبق سنن ادبی و البته فرهنگ عامه، عشق در دل جای دارد و آینه هم اغلب صفت دل پاک است؛ اما این‌گونه نیست، این استعاره بر مجاز دیگری بنیاد شده است که آن صیقل بودن عشق است. یعنی از پالاندگی عشق، به پاک‌ی آن تعبیر شده و به واسطه استعاره آینه بیان شده است.

۲.۱.۸. پالاندگی:

به گرد آتش عشقش ز دور می‌گردی اگر تو نقره صافی میانه را چه شدست

(غزل ۴۹۲)

صیقل عشق ورا بگزین که تا از آینه‌ات	زود برداید به لطف خویشان او زنگ زنگ
-------------------------------------	-------------------------------------

(غزل ۱۳۲۵)

رسیدم در بیابانی که عشق از وی پدید آید بیابد پاکی مطلق در او هر چه پلید آید

(غزل ۵۸۳)

از نظر مولوی، عشق در پالایندگی مانند آتش و صیقل است. وی بنا بر ملاحظات تاریخی و فرهنگی، حوزه‌های مبدأ استعاره پالایندگی عشق را از منابع اجتماعی انتخاب کرده است. در فرهنگ عامه، عشق از آن روی که موجب بیماری و ضعف عاشق و زردرویی وی می‌شود، مانند آتش تلقی شده است که بر جان و دل عاشق می‌افتد و آن را چون شمع می‌سوزاند. شاعر در اینجا برای بیان ویژگی پالایندگی عشق، از آتش و صیقل یاری جسته است که هر دو به روشی خشن و سخت (گداختن و ساییدن) موجب پاکی نقره و آینه و تیغ و امثالهم می‌شوند؛ تا بدین وسیله سلطه عشق بر عاشق را نشان دهد. هر دو استعاره، کاربردی بس گسترده در ادب تعلیمی، بویژه ادب عرفانی فارسی دارند و از دانش ادبی مولوی سرچشمه می‌گیرد.

۲،۱،۹. پرنعمت و ثروت:

آب معانی بخور هر دم چون شاخ تر شکر که در باغ عشق جوی شکر می‌رود

(غزل ۸۸۸)

عشق بود گلستان پرورش از وی ستان از شجره فقر شد باغ درون پرثمر

(غزل ۱۱۲۵)

باغ، بهشت، دریا و انار حوزه‌های مبدأ این ویژگی هستند. مولوی وجوه متناقض‌نمایی برای عشق قائل است و بدین وسیله می‌خواهد آغازی سخت و پایانی خوش برای گرفتاران عشق ترسیم نماید. وی چهره زیبا و خوشایند و دلکش عشق را با تشبیه آن به بهشت و باغ و میوه و دریای گهرخیز مجسم می‌کند تا سختی‌های عشق را تحمل‌پذیرتر کند. این شیوه

۲۹۰. *دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی*، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۳

از استعاره‌پردازی، کاملاً مبتنی بر تصویر قرآنی بهشت است که عاشقان را با دین‌داران متناظر می‌کند و طبیعتاً عشق نیز با بندگی و سرسپردگی به خدا باید متناظر باشد و خدا نیز با معشوق تناظر یابد.

۲،۱،۱۰. **پناه‌دهنده و یاریگر:**

بس کن و اندر تق عشق رو دلبر خوبست و هزاران حسود

(غزل ۱۰۰۴)

ور می‌ترسی ز تیر و شمشیر جوشنگر عشق ساخت جوشن

(غزل ۱۹۲۶)

در عشق روم که عشق را من از جمله بلا حصار دیدم

(غزل ۱۵۴۸)

عشق اگر از یک سو مانند سیل و جلاد و آتش و شیر و پلنگ و عقاب و ... بر عاشق می‌تازد، از این‌روست که می‌خواهد بر او چیره شود؛ آنگاه که عاشق را در زیر چنگالش فشرد و از آن خود کرد، او را از دیگر آسیب‌ها در پناه می‌گیرد و حصار امنی برای او در برابر اندوهان و سختی‌ها می‌شود. وی برای وصف خوی نیکوی عشق و بیان آثار و عواقب امیدبخش عشق‌ورزی به یزدان، عشق را در قالب منجی، کلیدساز، جوشنگر، حصار، کشتی، زمره، خورشید، صحرا، لانه، مصر و شهر و کشور می‌ریزد. این حوزه‌های مبدأ، همگی از حوزه فرهنگ و باورهای عمومی جامعه و دانش شاعر انتخاب شده‌اند و البته نوآوری‌های شاعر در تنوع‌بخشی به حوزه‌های مبدأ و ایجاد استعاره‌های بدیع و نو کاملاً مبرهن است.

۲،۱،۱۱. **جذابیت:**

این ویژگی عشق در قالب مغناطیس و شکر بیان شده است. در اینجا عشق الهی، از یک‌سو جنبه نیکو و دلکش عشق را نشان می‌دهد از سوی دیگر نشان‌دهنده قدرت و سلطه عشق

۲۹۱ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

است. در تشبیه عشق الهی به سنگ مغناطیس و کهربا، مولوی در پی نمایش بی‌ارادگی عاشق و اصولاً بی‌اهمیت بودن نقش عاشق در افتادن به عشق الهی است. عاشق با خرده‌های آهن و کاه متناظر است که شیئی بی‌جان و بی‌اراده است و عشق نیز آهن‌ریاست. این ویژگی و اهمیت عشق از اهمیت و قدرت معشوق است که در مثنوی نیز بارها بدان اشاره کرده است:

عشق جانان چو سنگ مغناطیس جان ما را به قرب خویش کشید

(غزل ۹۹۱)

عشقش شکر بس است اگر او شکر نداد حسنش همه وفاست اگر او وفا نکرد

(غزل ۸۶۱)

هر دو استعاره سنگ مغناطیس (کهربا) و شکر در ادبیات فارسی دارای سابقه‌اند.

۲،۱،۱۲. چیرگی:

ز اول روز این خمار کرد مرا بی‌قرار می‌کشدم ابروار عشق تو چون تندباد

(غزل ۸۸۴)

عشق چو لشکر کشید عالم جان را گرفت حال من از عشق پرس از من مضطر پرس

(غزل ۱۲۱۲) /

بر سر میدان عشق چونک یکی گو شدیم گه به کران تاختم گه به میان آمدیم

(غزل ۱۷۲۰)

ای داده تو عشق را به قدرت مردی و نری و پهلوانی

(غزل ۲۷۳۳)

وصف مهم و شاید اخص صفات عشق از نظر مولوی، چیرگی آن است که هم بسامد بیشتری از دیگر اوصاف آن دارد، هم اینکه از حوزه‌های مبدأ بیشتری برای بیان آن استفاده

شده است. اگر عشق چیره نباشد، نمی‌تواند آموزگار و راهنما و ارتقادهنده و حیات‌بخش باشد. چیرگی، گاهی موجب سرکشی عشق نیز می‌شود و سرکشی نیز چه بسا موجب نابودگری عشق باشد. سرکشی و نابودگری نیز منبعث از شجاعت و قدرتمندی و عظمت عشق است. حوزه‌هایی که برای بیان این وصف عشق به کار رفته‌اند عبارتند از خدا، فلک، قاضی، شاه، قصاب، باد، کنب، صاحب‌خانه، مرد، خرمنشاه، داوود، چوگان‌باز، کیقباد، سلیمان، سیل، نویسنده، سوار، فرمانده، قیصر روم و زُهره، شحنه، دام، خُم، خانه، زندان، دریا، پوزبند، جبرئیل، صیاد، آتش، جادو، سرخیل، مرکب توسن و سنگ.

۲،۱،۱۳. حامل بودن:

سوار عشق شو وز ره میندیش که اسپ عشق بس رهوار باشد

(غزل ۶۶۲)

ندا رسید به عاشق ز عالم رازش که عشق هست براق خدای می‌تازش

(غزل ۱۲۸۳)

یکی دیگر از ابعاد زیبایی عشق مرکب و حامل بودن اوست که قاعدتاً بعد از گرفتاری عاشق در دام عشق، روی می‌نماید. این وجه نیز مانند اغلب وجوه عشق، نشانی از تأثیر مطلق و یک‌جانبه عشق در رساندن عاشق (بنده) به معشوق (خدا) است. عشق، عاشق را گاه بر دوش و گاه در آغوش می‌گیرد و ایمن از همه خطرات به سوی معشوق می‌برد. بنیاد این اندیشه در آیه *وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَبْرِ وَالْبَحْرِ (الاسراء / ۷۰)* وجود دارد. مولوی این ویژگی خدا (معشوق) را از رهگذر مجاز به علاقه سببیت یا لازمیت به عشق منتقل کرده و در قالب گشتی و مرکب و پرنده مجسم ساخته است.

۲،۱،۱۴. حیات‌بخشی:

گر نبود عشق، هستی کی بُدی؟ کی زدی نان بر تو و کی تو شدی؟

(مثنوی ۷۵۰)

کوثر است این عشق یا آب حیات عمر را بی حد و غایت می‌کند

(غزل ۸۲۱)

حیات‌بخشی صفتی است که شاعر آن را از اوصاف معشوق نیز دانسته و آن را از حوزه‌هایی چون آب، آب حیات، خالق، ابر، غذا، گلاب (دارو)، سامری، باران، اسرافیل، کوثر، جان، بهار، طیب، آتش، عیسی، خورش، خون، شراب، عسل، کوثر، خون، آفتاب، خورشید و توتیا و صبحدم که برای وصف حیات‌بخشی معشوق به کاررفته‌اند، برگرفته و در وصف عشق به کار برده است. صفت حیات‌بخشی در استعاره‌های معشوق بسیار بارزتر از استعاره‌های عشق است و ابعاد بیشتری نسبت به عشق دارد. در این میان حوزه‌هایی چون آب و آب حیات، حوزه‌های مشترک هستند که نشان می‌دهد ویژگی‌های آب برای قرار گرفتن در رأس مقوله امور حیات‌بخش، بیشتر از سایر حوزه‌هاست. انتخاب آب به عنوان مایه حیات، هم منشأ تجربی دارد و هم منشأ ایدئولوژیک اما به نظر می‌رسد منشأ ایدئولوژیک تأثیر بیشتری در ذهن مولوی نهاده است. قرآن کریم، از میان آب و باد، آب را موجب زندگی دوباره گیاهان و زمین می‌داند و باد را عامل حرکت ابرها و تلقیح گیاهان؛ از جمله در آیه ۲۲ سوره الحجر: *وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ فَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ. لَذَا* درجه بالای شمولیت آب در جان‌بخشی، موجب شده تا سرنمون حیات‌بخشی باشد. مولوی در مراتب پایین‌تر، از خورشید برای وصف جان‌بخشی عشق و معشوق بهره برده است. انتخاب خورشید نیز مبتنی بر دو زمینه تجربی و زمینه ایدئولوژیک است. زمینه تجربی آن برای انسان (شاعر) آشکار بوده و می‌دانسته که طبیعت بدون گرمای خورشید جان دوباره نمی‌یابد و سرمای زمستان موجب نابودی انسان و گیاه می‌شود. اما از لحاظ

ایدئولوژیک، این انتخاب ریشه در بینش اساطیری دارد. در اساطیر، خورشید به عنوان خدا شناخته می‌شد که طبیعتاً نقش جان‌بخشی نیز داشت.

انتخاب خورشید به عنوان حوزه مبدأ جان‌بخشی، منشأ فردی و عاطفی نیز برای مولوی داشت که همانا عشق وی به شمس است. مولوی، شمس آسمان (خورشید) و شمس تبریزی را یکی می‌پنداشت و لاجرم شمس آسمانی را با اوصاف معشوق‌اش، وصف می‌نمود، بی‌آنکه قصد استعاره‌پردازی داشته باشد. استعاره «شمس زیباست و خورشید زیباست»، به دلیل هم‌معنایی شمس و خورشید و معشوق بودن شمس ایجاد شده است.

استعاره‌هایی چون عشق دانه است، عشق گلاب است و عشق غذاست، اهمیت کمتری در وصف حیات‌بخشی عشق دارند. می‌توانیم گلاب و غذا را با توتیا و خون که برای وصف حیات‌بخشی معشوق به کار رفته‌اند، متناظر بگیریم که نمایانگر شعاع دید وسیع مولوی هستند و نشان می‌دهند که وی از منابع فرهنگی خود (گلاب به عنوان داروی تقویت قلب و توتیا به عنوان مقوی روشنایی چشم) در ساخت استعاره‌ها یاری جسته است.

۲،۱،۱۵. دیوانگی:

عشق دیوانه‌ست و ما دیوانه دیوانه‌ایم نفس اماره‌ست و ما اماره اماره‌ایم

(غزل ۱۵۹۴)

صفت دیوانگی از دو محل می‌تواند برآید. یکی این که عشق را نوعی بیماری بدانیم که موجب دیوانگی عاشق می‌شود. دیگر این که معشوق را سرچشمه این وصف بدانیم. زیرا معشوق، در اثر سرمستی حاصل از توجه عاشق و احساس غنای حاصل از ابراز نیاز عاشق، ممکن است رفتارهای غیرمعقول با عشاق خود در پیش گیرد و به زجر و شکنجه آنان بپردازد، از این رو دیوانه پنداشته شده است. البته در ادبیات فارسی این صفت بیشتر به

۲۹۵ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

عاشق داده می‌شود ولی باید دانست که دیوانگی معشوق با دیوانگی عاشق از یک نوع نیست و عواقب و آثار یکسانی ندارد. دیوانگی عاشق گاه از غلبه سوداست که نوعی از بیماری است که موجب می‌شود تا عاشق لایعقل گردد، اما دیوانگی معشوق دیوانگی واقعی و بیماری نیست که از غلبه سودا پدید آمده باشد بلکه رفتار او در اعمال خشونت بر عاشق به رفتار دیوانگان مانند شده است رفتاری که از سر هوشیاری و احساس غرور و بزرگی و سلطه‌جویی روی می‌دهد.

۲،۱،۱۶. روشنایی بخشی:

العشق مصباح العشا و الهجر طباخ الحشا والوصل تریاق الغشا یا من علی قلبی مشا
(غزل ۳۳)

گر منکری گریزد از عشق نیست نادر کز آفتاب دارد پرهیز چشم اعمش
(غزل ۱۲۶۷)

روشنایی بخش بودن عشق، پیوند مستقیم با نقش عشق در فرایند شناخت دارد. چون عشق از سوی خداست، یکی از اوصاف اصلی استعاره‌های خدا و معشوق در اشعار مولوی، همین جنبه از حقیقت وجودی وی است که به استعاره‌های شاه و عشق نیز راه یافته است. روشنایی بخشی معشوق با مستعارمنه‌های توتیا و آفتاب و ماه و نور بیان شده است و این صفت برای خدا و شاه از آفتاب گرفته شده است. روشنایی بخش بودن عشق نیز با استفاده از مهم‌ترین مستعارمنه‌های خدا و معشوق و شاه یعنی آفتاب و ماه و متعلقات آنها مانند ستاره و صبح صادق و نور و روز بیان شده است. با آنکه این حوزه‌های مبدأ از قدیم‌ترین و جهانی‌ترین حوزه‌ها برای بیان صفت روشنایی بخشی است اما گمان نمی‌رود مولوی در وصف عشق و تشبیه آن به آفتاب و ماه و ... از تجربه خود بهره برده باشد. به نظر می‌رسد در اینجا نیز زمینه ایدئولوژیک و منابع دینی و فرهنگی و دانش عرفانی مولوی تأثیر

مهمی در انتخاب حوزه‌های مبدأ دارند و نور قدیم دانستن عشق مؤید همین نظر است. در آثار عارفانی چون عین القضاة و روزبهان بقلی، ابن عربی و ... عشق به آفتاب مانند شده است و عشق انسانی در اندیشه هرمزدی نیز ریشه در گرایش و شوق نفس به سوی نور و روشنایی بی‌پایان دارد و در نهایت موجب وصال حق و معرفت به نور مطلق می‌گردد. بنیاد اندیشه عرفا درباره تشبیه عشق الهی به نور بر این تعبیر قرآنی مبتنی شده است که خدا را نور و منبع نور می‌داند: اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (النور / ۳۵)، وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا (الزمر/۶۹).

۲،۱،۱۷. رویدنی:

ناف ما بر مهر او بریده‌اند عشق او در جان ما کاریده‌اند

(مثنوی ۲۶۹)

گفت: تا شاهیت در وی عشق کاشت جز هوای تو هوایی کی گذاشت

(همان: ۱۰۲۴)

مولوی رویدنی بودن عشق را از روایت قرآن کریم درباره آفرینش انسان گرفته است. إذ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ * فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (ص / ۷۱ و ۷۲). چون خدا انسان را از خاک آفرید، از روح خود در او دمید. این روایت قرآنی، با نگاه شاعرانه بدین گونه قابل تأویل است که جسم خاکی انسان در حکم زمین است و نفخه روح الهی در کالبد وی، مانند تخمی است که در خاک کاشته‌اند. لذا می‌توان گفت که عشق در این ابیات استعاره از نفخه الهی است که چون دانه در کالبد خاکی انسان کاشته شده است (در این صورت عشق عامل حیات بشری است، یعنی جان است). یا این‌گونه می‌توان تأویل کرد که نفخه الهی چون به واسطه عشق خداوند به انسان در کالبد خاکی وی دمیده شده، عشق همان عشق الهی و حقیقی است که مقارن نفخه الهی

۲۹۷ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

در کالبد انسان نشانده شده است. این استعاره نیز مانند اغلب استعاره‌های عشق، منشأ ایدئولوژیک دارد و از دانش دینی شاعر برآمده است.

۲۰۱، ۱۸ رهبری:

خواندم امیر عشق را فهم بدین شود تو را چونک تو رهن صورتی صورت تست ره‌نما

(غزل ۴۴)

دلاله عشق بود و مرا سوی تو کشید اول غلام عشقم و آن‌گاه آن تو

(غزل ۲۲۳۵)

پیر، عشق توست، نی موی سپید دستگیر صد هزاران ناامید

(مثنوی ۸۰۵)

رهبر بودن عشق، صفتی است که می‌تواند در امتداد روشنگری و آموزندگی و ارتقادهنگی و حامل بودن عشق قرار گیرد و پیامد آنها در شمار آید. این صفت نیز از اوصاف معشوق و شاه است و از این دو حوزه به عشق راه یافته است. حوزه‌های مفهومی‌ای چون امام، امیر، پیر، پیغامبر، استاد، دلاله، آتش، چراغ، شمع، ساقی، کشتی و خورشید، برای بیان مفهوم راهبری عشق انتخاب شده‌اند. امام، امیر، پیغامبر و پیر و استاد، رهبران حوزه‌های دینی و جنگی و عرفانی و علمی هستند. انتخاب این حوزه‌های مبدأ مختلف برای اخذ صفت راهبری، هم نشان از جامعیت راهبری عشق دارد، هم به نوعی چیرگی عشق بر همگان را نشان می‌دهد و آشکار می‌کند که هر کسی در هر صنف و گروهی ممکن است تحت سیطره عشق درآید و به معشوق حقیقی واصل آید. منشأ این حوزه‌ها، اجتماع و ساختارهای سیاسی و دینی حاکم بر جامعه زمان مولوی است. این حوزه افزون بر آنچه گفته شد، ولایت عشق بر عاشق را به واسطه قدسیت نیز نشان می‌دهد، ولایتی که به واسطه پیوند با

خالق هستی، قدسیت یافته است، لذا چنین راهبری بی‌گمان از مقصد و فرجام راه و کار آگاه است و پیروی از وی ناگزیر است.

دلالت، مشابه امیر و امام و ... است، فقط سلطه و ولایت سیاسی و دینی و علمی آنها را ندارد، اما در عوض، به راه‌های وصال میان عاشق و معشوق نیک آشناست و از این جهت صفت رهبری عشق را بهتر و آشکارتر بیان می‌دارد.

خورشید، آتش، چراغ و شمع، هر کدام به طریقی راهنمای سالکان و مسافران هستند ولی وجه مشترک این حوزه‌ها، این است که منبع نورند. این حوزه‌ها، هم ابزار هدایت و هم مقصد مسافراند؛ مانند نور آتش و خورشید و چراغی که از دور دیده می‌شود و در راه ماندگان با دیدن نور به سوی آن می‌روند.

ساقی نیز می‌تواند می‌خواران را به باده راه نماید. هر چند صفت راهبری در ساقی بسیار کمتر از حوزه‌های پیشین است اما از آن روی که در ادبیات عرفانی، ساقی در موارد بسیاری استعاره از پیر روحانی و رهبر معنوی است، لذا مؤلفه معنایی هدایتگری جزو شاکله مفهومی این واژه شده است و چه بسا خویشکاری او را از سقاییت به هدایت تغییر داده است. مولوی عشق را به ساقی باده تحقیق مانند کرده است که آن را به ابوبکر نوشانده و با حقیقت اسلام آشنا ساخته است. کشتی نیز مانند ساقی، به هدایتگری موصوف نیست؛ اما این واژه نیز به واسطه تلمیح، با داستان نوح پیوند می‌یابد و می‌تواند حائز وصف راهنما و راهبر گردد.

۲،۱،۱۹. زیبا:

ذره ذره آفتاب عشق دُردی خوار باد / مو به موی ما بدان سر جعفر طیار باد

(غزل ۷۳۳)

برنشست آن شاه عشق و دام ظلمت بردید / همچو ماه هفت و هشت و آفتاب روز عید

(غزل ۷۴۶)

ای یوسف عشق رو نمودی دست دو هزار مست خستی

(غزل ۲۷۴۱)

مستعارمنه‌هایی که مولوی برای بیان زیبایی عشق، به کار برده عبارتند از آفتاب، ماه، عروس، ساقی، طاووس، دمشق، یوسف، شاه و معشوق؛ که همگی در زبان و ادبیات فارسی مظهر زیبایی‌اند. این استعاره‌ها، همگی خاستگاه اجتماعی دارند و از باورهای ایدئولوژیک و فرهنگ و تاریخ سرچشمه گرفته‌اند. آفتاب (مجازاً به جای خورشید) و ماه به دلیل تأثیر مهمی که در زندگی انسان‌ها داشته‌اند، در سنت تاریخی و فرهنگی ایرانیان و حتی مردمان جهان، در طی قرون و اعصار، اجرام زیبا و مورد پرستش بوده‌اند و نقش مهمی در پیدایش ادیان و اساطیر و آیینهای مذهبی ایفا کرده‌اند. طبق باورهای اساطیری اغلب ملل، شاه موجودی زیبا و مقدس و با آفتاب و خورشید متناظر است و به واسطه آن که خانه شرف خورشید برج اسد است، میان شاه و شیر نیز پیوند و شباهت ایجاد شده است. لذا در بسیاری از داستان‌های ادب فارسی، به‌ویژه در ادبیات عرفانی، شاه در مقام معشوق است. طاووس به دلیل رنگارنگی پرهایش، و عروس به دلیل آراستگی و جوانی در نظر مردم زیبا هستند و ساقیان نیز از آن‌رو که پسران نابالغی بودند، در سنت ادبی افرادی زیبا معرفی شده‌اند. یوسف نیز در قرآن به زیبایی موصوف است. دمشق نیز طبق سنت ادبی در فارسی و عربی شهر زیبارویان بوده است. مولوی در نهایت عشق را به معشوق مانند کرده است، چنان که در فیه ما فیه می‌گوید: «هرکه محبوب است خوب است ولاینعکس. لازم نیست که هرکه خوب باشد محبوب باشد؛ خوبی جزو محبوبی است و محبوبی اصل است چون محبوبی باشد البتّه خوبی باشد» (جلال‌الدین محمد، ۱۳۹۳: ۵۹). مولوی همین حوزه‌ها را برای وصف معشوق نیز به کار گرفته است.

۲،۱،۲۰. سرکش:

ز تندی عشق او آهن چو موم است زهی عشق حرون تند عاتی

(ترجیع بند ۳۵)

یارکان رقصی کنید اندر غم خوشتر از این کره عشقم رمید و نی لگامستم نی زین

(غزل ۱۹۸۰)

مولوی برای بیان این ویژگی عشق، از آتش و کره اسب و دیوانه و نفس اماره و لابلالی استفاده کرده است. آتش مظهر بارز سرکشی است که سوزاندگی و نابودگری آن مؤید سرکشی‌اش شده‌اند. سرکشی آتش از آن‌روی است که هم شعله‌هایش روی بر بالا دارند هم اینکه همه چیز را به زانو در می‌آورد و بر خاکستر می‌نشانند. سرکشی دیوانه و کره اسب و افراد لابلالی، از مفاهیمی است که بر اساس تجربه قابل دریافت است، لذا امری فرهنگی است و خاستگاه اجتماعی دارد. معشوق نیز از آن‌روی که در سنت شعری عصر مولوی، به‌ویژه در ادبیات عرفانی، کاملاً بر عاشق مسلط است به آتش تشبیه شده است و این ویژگی از معشوق به عشق افکنده شده است.

۲،۱،۲۱. شجاع:

جان را سپر بلاش سازید کاندر کف عشق ذوالفقارید

(غزل ۷۱۸)

کی سرد شود عشق ز آواز ملامت هرگز نرمد شیر ز فریاد زنانه

(غزل ۲۳۳۵)

از نظر مولوی عشق شجاع است و این ویژگی با استعاره‌های شیر و پلنگ و آتش و پهلوان و علی (ع)، بیان شده است. صفت شجاعت در «عشق آتش است»، «عشق شیر است» و «عشق علی است» صفت عاشق است که به عشق داده شده و در «عشق پهلوان است» و

۳۰۱ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

«عشق پلنگ است»، صفت معشوق است که به عشق افکنده شده است. این استعاره‌ها همگی منشأ اجتماعی دارند، ولی ایدئولوژیک نیستند. آتش و شیر و پلنگ و پهلوان از منابع فرهنگی (اطلاعات ادبی) مولوی برآمده‌اند، تنها تشبیه عشق به علی (ع) اندکی رنگ ایدئولوژیک دارد که آن هم با توجه به واقعیت تاریخی دلاوری‌های علی (ع)، خنثی می‌شود.

۲،۱،۲۲. شورمند:

تقصیر کجا گنجد در گرم‌روی عاشق کز آتش عشق او تقصیر همی درد

(غزل ۶۲۷)

عشق شنگ بی‌قرار بی‌سکون چون درآرد کل تن را در جنون؟

(مثنوی ۱۲۲)

بنابر تجربه، عشق به عاشق شور و حرارت می‌بخشد تا مسیر عاشقی را با اشتیاق طی کند. لذا در نظر مردمان و فرهنگ عامه، عنصر آتش به دلیل ویژگی‌های ذاتی و حسی خود، حوزه‌ خوبی برای بیان وجه حرارت‌بخشی عشق است که موجب گرم‌روی عاشق می‌شود. در ادبیات فارسی و فرهنگ مردم، همیشه معشوقان منبع شور و حرارت و جوانی و شوق زندگی هستند.

۲،۱،۲۳. صید:

این ویژگی عشق، پیامد شیر و پلنگ نامیدن عاشق و معشوق است. اگر عاشق شیر باشد، معشوق صید است و این ویژگی از معشوق به عشق آمده است و اگر معشوق شیر باشد، عاشق صید است و صفت عاشق به عشق منتقل شده است. این استعاره نیز از منابع اجتماعی برآمده است. در اشعار پیشینیان و گفتار عامه، عاشق اغلب به گرگ و شیر تشبیه

۳۰۲ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۳

می‌شود و معشوق به غزال و آهو. از این‌رو این استعاره از زمره استعاره‌های متعارف تواند بود ولی تعبیر زبانی مولوی ظاهراً تازه است:

آن که ارزد صید را عشق است و بس لیک، او کی گنجد اندر دام کس؟

(مثنوی ۶۸۴)

۲،۱،۲۴. گرانها:

تو ز من پرس که این عشق چه گنج است و چه دارد

تو مرا نیز از او پرس که گوید چه کسستم

(غزل ۱۶۰۴)

لعل را گر مهر نبود، باک نیست عشق در دریای غم، غمناک نیست

(مثنوی ۲۳۷)

ارجمند و عزیز و گرانها بودن، صفت دیگری است که مولوی به عشق داده است. این صفت با تشبیه عشق به معشوق و جواهرات بیان شده است. معشوق، منشأ اصلی این استعاره است و جواهر و لعل نیز از مستعارمنه‌های معشوق در زبان و ادبیات فارسی هستند.

۲،۱،۲۵. لذیذ:

لذت بی کرانه‌ایست عشق شدست نام او قاعده خود شکایتست و نه جفا چرا بود

(غزل ۵۶۰)

گر شکر را خبری بودی از لذت عشق آب گشتی ز خجالت نمودی شکری

(غزل ۲۸۷۲)

باده، میکده، مطرب و غسل برای وصف این وجه عشق استفاده شده‌اند. باده از آن‌رو که سرخوشی می‌آورد، لذت‌بخش است و میکده نیز، محل می‌خواری است، به همین دلیل لذت‌بخش است. و مطرب هم موسیقی و آواز لذت‌بخش دارد اگر چنان‌که مولوی می‌گوید:

«مہتاب‌رو» نیز باشد، دیدارش ہم لذت‌بخش خواهد بود. ہمین لذت‌بخشی است کہ عاشقان را بہ ہیجان و طرب و رقص برمی‌انگیزد، لذا مستعارمنہ عشق واقع شدہ است. عسل نیز بہ واسطہ شیرینی‌اش لذت‌بخش است و عامل مؤثری در ایجاد انگیزہ برای دوستداران عسل است کہ آنها را از ہر سو بہ سوی عسل می‌کشاند. ہمہ این حوزہ‌ها، حوزہ‌های حسی ہستند کہ ویژگی واحدی از عشق را البتہ با بیان جزئیات بیشتر بیان می‌کنند. عنصر آخری کہ مولوی برای بیان وجہ شورمندی و شیرینی و جذابیت عشق نقل کردہ، عنصری انتزاعی است: لذت بی‌کرانہ. لذت امری است کہ برای شناساندنش باید از استعارہ‌های حسی بہرہ برد، اما در اشعار مولوی خود استعارہ عشق شدہ است. شاعر با افزودن وصف بی‌کرانگی بدین لذت، می‌خواہد، این عشق را از نوع لذت‌های معمول و معلوم زمینی متمایز کند و ماندگاری لذت عشق و جامع و شامل و ازلی و ابدی بودن آن را بیان کند.

۲،۱،۲۶. مقدس:

«ملت عشق از ہمہ دینہا جداست» (مثنوی ۲۳۷)

من عشق ترا بہ جای ایمان دارم جان نشکبید ز عشق تا جان دارم

(رباعی ۱۱۷۴)

عشق در اشعار مولوی، ایمان، دین و قبلہ است. قداست یکی از وجوہ بسیار مہم عشق است کہ از ویژگی‌های بغ‌بانویان اساطیری برآمده و در سلاطین و پادشاہان ادامہ یافته و نہایتاً بہ معشوق مذکر و مؤنث افکنده شدہ است. با اینکہ این ویژگی از قدمت زیادی برخوردار است اما بہ سبب دوری از عصر اساطیر و زایل شدنِ قداست از حاکمان جائر، در اشعار مولوی کمتر بازتاب یافته است.

۲،۱،۲۷. نابودگر:

تا بخورد تا ببرد جان مرا عشق کهن آن کهنی کو دهم هر نفسی جان نوی

(غزل ۲۴۵۷)

عشق گشاید دهن از بحر دل هر دو جهان را بخورد چون نهنگ

(غزل ۱۳۳۱)

نابودگری نیز از اوصاف مهم عشق تلقی شده است که می‌تواند نوعی از صفت سلطه‌گری عشق باشد. مولوی برای بیان این ویژگی عشق از ۳۸ حوزه مبدأ بهره یافته است که از انواع و گونه‌های مختلف تشکیل شده‌اند. در برخی از این حوزه‌ها، نابودگری صفت غالب است یا از زمره صفات اصلی و مهم آن حوزه است: مانند زلزله، جلاد، تیغ، داس، عزرائیل، دروگر، شیر، عقاب، ... و در برخی دیگر، نابودگری صفت غالب و یا از اوصاف اصلی آن حوزه نیست مانند دزد، روز، دریا، سلطان، موسی، خضر، ابراهیم، شمع.

۲،۱،۲۷. والا:

مولوی از زبان خالق می‌گوید:

من بدان افراشتم چرخ سنی تا علو عشق را فهمی کنی

(مثنوی ۷۸۲)

عشق از نظر مولوی مانند افلاک در بالا قرار دارد. این استعاره بیانی دیگر از اوصاف الهی و آسمانی بودن عشق است و مستعارمنه‌هایی چون آفتاب و ماه و عقاب و امام و پیامبر و پیر نیز بر والایی مقام عشق اشاره دارند. این استعاره مانند اغلب استعاره‌های عشق، خاستگاه فرهنگی و ایدئولوژیک دارد.

۲،۲. درج استعاره‌های مفهومی در ذیل کلیدهای مفهومی

آنچه از تحلیل مستعارمنه‌های عشق بر می‌آید این است که مولوی اوصاف عشق را از سه حوزه معشوق و شاه و خدا گرفته است بنابراین در نظر مولوی عشق سه کلید مفهومی

۳۰۵ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

دارد؛ «عشق معشوق است»؛ «عشق شاه است»؛ «عشق خداست». اوصاف (وجوه شبهه) و حوزه‌های مبدأ این سه کلید مفهومی در اینجا می‌آید:

۲.۲.۱. کلید مفهومی «عشق معشوق است»

برای رسیدن به کلید مفهومی «عشق معشوق است» و اطمینان یافتن از درستی آن، لازم است بدانیم که مولوی در آثار خود، با کدام واژگان و تعبیرات از معشوق یاد کرده است، و چه ویژگی‌هایی را به معشوق داده است. به تعبیر روشن‌تر باید نخست سیمای معشوق در نظر مولوی ترسیم گردد؛ سپس، مستعارمنه‌های عشق با مستعارمنه‌های معشوق و اوصاف عشق با اوصاف معشوق مقایسه شود تا ادعای همانندی عشق به معشوق طرح شود. مولوی تصویر معشوق را با اوصاف و مستعارمنه‌های (حوزه‌های مبدأ) زیر بازنموده است:

وصف / جامع	حوزه مبدأ	وصف / جامع	حوزه مبدأ
کُل و اصل بودن	بحر، کان همه چیز (زیبایی، زر، نمک)، بهار، چشمه	جذاب	آهن‌ریا، شکر، گل،
جزء بودن	قطره	حیات‌بخشی	حیات، خدا، آب (آب حیات، کوثر)، خورشید، جان، خون، صبحدم، توتیا
چیرگی	شاه، سلیمان، صدر، آبستن کننده، حاجب، سیمرخ، چوگان باز، پهلوان،	یارگیری	کلید، دستگیر، لطف، بخشش، باران، رحمت، مغفرت
جمع اضداد بودن	لطف و قهر، قند و زهر،	روشنایی بخشی	توتیا، آفتاب، ماه، نور،
بهبودی‌بخشی	طیب، عیسی،	رهبری	مشعله، چراغ، قبله، قافله سالار، پیامبر،

تبدیل‌کنندگی	کیمیا	زیبایی	آفتاب، سرو، ساقی، آهو، طاووس، یوسف، ماه، گلبن، باغ، پری، کان زیبایی، جنت، پیامبر خوبان
صید بودن	شکار		
سرکشی	آتش	شورمندی	آتش، شمع، بلبل،
گرانبهایی	دُر، گنج، دینار،	لذت‌بخشی	باده، شادی، مطرب، عسل،
نابودگری	خدا، صیاد، شیر، دزد، رستاخیز	تقدس	قبله، معبود، حج،

اغلب این تعبیرات معشوق، در استعارات عشق نیز آمده‌اند تا زیبایی، جان‌بخشی، چیرگی، اصالت، ضرورت، سرکشی، شورمندی، لذت‌بخشی، جذابیت و دیوانگی عشق را بیان نمایند.

برای تبیین نگاشت مفهومی «عشق معشوق است» در زیر ابتدا ویژگی‌های عشق را نوشته‌ایم، سپس مفاهیمی را که واسطه‌ی تعبیر از این اوصافند، نقل کرده‌ایم.

«عشق معشوق است»

وصف/جامع	حوزه مبدأ	وصف/جامع	حوزه مبدأ
آموختنی	درس	زیبایی	آفتاب، عروس، شاه، دمشق، معشوق، طاووس، یوسف، ماه
جذابیت	مغناطیس، شکر	سرکشی	آتش، کره (حیوان)، دیوانه،

۳۰۷ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

حیات‌بخشی	آب، جان، دانه، باغ میوه، غذا، گلاب،	گرانبها	لعل، معشوق	نفس اماره، آدم لابلالی،
دیوانگی	دیوانه	صید بودن	صید	
رهبری و یاریگری	چراغ، شمع، استاد، پیر، ساقی، کشتی، خورشید	لذیذ	باده، میکده، مطرب، عسل، لذت	
رویدنی	گیاه	چیرگی	آتش، جادو، سرخیل، شاه، شحنه، صیاد، جبرئیل، چوگان‌باز، پوزبند، وسوسه، دریا، مرکب، سنگ، قهار، سیل تند،	
شورمندی	آتش، معشوق	مقدس	مذهب	
مقصد	مقصد	نابودگر	آتش، زلزله، دریا، اژدها، شیر، روز، بیماری، دزد، تیغ، قیامت‌گاه، جلاد، جنگجو، توبه‌خوار	
والا	افلاک			

۲،۲،۲. کلید مفهومی «عشق شاه است»

شاه در بیش از نیمی از حکایت‌های مثنوی، شخصیت اصلی است و موضوع اغلب حکایات اصلی مثنوی مربوط به شاهان است؛ که نشان از اهمیت شاه در قصه رجعت

۳۰۸ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۳

عاشقانه عارفان به سوی خدا دارد و در غزلیات شمس و فیه مافیة نیز واژه شاه و پادشاه و سلطان را بسیار زیاد به کار برده است. با این حال «مقصود از این پادشاه نه پادشاه است، بلکه حضرت عزت اله است تعالی و تقدس» (جلال‌الدین رومی، ۱۳۶۵: ۸۵). هر چند که شاه استعاره و تمثیلی از خداوند است، اما همین تصاویر خود برخی از اوصاف مهم شاه را مصور می‌سازند.

برای رسیدن به این کلید مفهومی (عشق شاه است) نیز لازم است بدانیم که مولوی در آثار خود، سیمای شاه را چگونه و با استفاده از کدام حوزه‌های مبدأ ترسیم کرده است. لذا نخست، وجوه همانندی و نگاشت‌های استعاری حوزه مفهومی شاه را باز می‌نماییم، تا مبانی اندیشگانی مولوی در ترسیم سیمای عشق را به دست آوریم.

اوصاف شاه و مشابه‌های آن در آثار مولوی بدین گونه است:

وصف/جامع	حوزه مبدأ	وصف/جامع	حوزه مبدأ
لذت‌بخشی	ساقی	روشنی‌بخشی	آفتاب
جذابیت	شکر و عسل	رهایی‌بخشی	قهرمان
حیات‌بخشی	ساقی، جان	زیبا	آفتاب، خورشید، ساقی، ماه
مستی‌بخشی	ساقی	شکوه‌مندی	آفتاب،
دوستی	معشوق، دوست، عاشق	عادل بودن	قاضی، ساقی
چیرگی	چوگان باز، فحل	سرکشی	حرون، شیر
نابودگر	شیر، صیاد، جنگاور	پنهان بودن	گنج‌نهان

مولوی، زیبایی لذت‌بخش شاه را به واسطه تشبیه وی به آفتاب و خورشید و ساقی و شکر بیان کرده و نورانیت و روشنایی‌بخش بودن شاه را با تشبیه او به آفتاب و خورشید اظهار نموده؛ بخشندگی (انعام و صله و خلعت دادن) او را که موجب روی آوردن مردمان به وی است، با تشبیه وی به کعبه و قبله و دریا بیان نموده؛ شاه را در پناه‌دهندگی و یاری کردن مردم در رسیدن به اهدافشان، به کعبه و قبله تشبیه نموده و عاشقی شاه را با صید شدن و معشوقی وی را با صید کردن تصویر کرده است. مولوی شاه را طیب دانسته زیرا مردمان را از تنگناها می‌رهاند و به آنها حیات و جان می‌دهد. نیز شاه را تیغ نامیده است زیرا خشمش بسیار تند و تیز است. پوشیده بودن دیدار شاه از انظار مردم با تشبیه او به گنج نهان تصویر شده است. البته همین تصویر، اوصاف دیگری چون بخشندگی و حسن خلق و خلق شاه و ... را نیز نشان می‌دهد.

مولوی بخشی از اوصاف شاه را به عشق منتقل کرده و به کلید مفهومی «عشق شاه است» رسیده است. این اوصاف عبارتند از رهبری، تسلط، نابودگری، گرفتار کننده، شجاع و بخشنده بودن.

وصف/جامع	مبدأ	وصف/جامع	مبدأ
بخشندگی	شاه	چیرگی	خدا، فلک، قاضی، شاه،

قصاب، باد، کنب، صاحبخانه، باب زن، پهلوان، خرمشاه، داوود (ع)، چوگان باز، کيقباد، سليمان، سوار، سيل، نويسنده، فرمانده، قيصر، زهره، شحنة، دام، خم، خانه، زندان		قصاب، آتش، ازدها، ابراهيم، خضر، شير، شمع، تيغ، سپاه، جنگجو، كرم، نهنگ، همای، صياد، عقاب، عنقا، باز، جلاد، داس، دروگر، موسی، عصای موسی، بیماری، عزرائيل، شاه، دزد، دریا، قمار	نابودگر
شير، علی (ع)، آتش، پلنگ، پهلوان	شجاع	امام، امير، پير، پيغامبر، آموزگار، دلالة، آتش	رهبری

۲،۲،۳. کلید مفهومی «عشق خداست»

عشق، ز اوصافِ خدای بی‌نیاز عاشقی بر غیر او باشد مجاز

(جلال الدین محمد بلخی، ۱۳۸۲: ۸۸)

این مفهوم کلیدی عشق، بنیادی‌ترین یا کلان‌ترین استعاره مفهومی عشق است و دو کلید مفهومی دیگر (عشق معشوق است و عشق شاه است) نیز در ضمن این استعاره مندرج‌اند. وجوه شبه یا اوصافی که از خدا به عشق فراق‌کننده شده است، عبارتند از آفریننده (بارور کننده، حیات‌بخش، جان‌بخش، محرک، مغذی)، ازلی و ابدی، اصل همه چیز بودن (پر نعمت و ثروت، بزرگ و فراوان)، مقدس، ارتقادهندگی، پاکی و پالایندگی، تبدیل‌کننده، حامل، روشنایی‌دهنده، آموزنده، آموختنی، مقصد.

۳۱۱ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

جامع	مبدأ	جامع	مبدأ
آموزختنی	درس	اصل، همه	پدر، مادر، خال، عم، برادر،
حامل	اسب، شتر، براق، کشتی، بال و پر، پرنده	چیز	دایه، کان و معدن، کُلی، درخت، سدرهٔ المنتهی، قلم، آفتاب
آموزندگی	استاد	بزرگی	دریا، خرمن، شتر
ارتقا دهندگی	نردبان، نجار	پاکی	آینه
ازلی و ابدی	خدا	پالایندگی	آتش، صیقل، گرمابه،
پُر نعمت	باغ، انار، بهشت، دریا	پناه دهندگی	تتق، جوشن‌گر، حصار، کشتی، سرا، شهر، کشور، مصر، زمرد، خورشید، صحرا، لانه همای، جهان، منجی، نوازشگر، کلیدساز
تبدیل کنندگی	اکسیر، آتش، عصار، زرگر،	روشنایی بخشی	آفتاب، چراغ، روز، ستاره، شمع، نور قدیم، صبح صادق،
حیات‌بخشی	خدا، سامری، آب، ابر، سیل، باران، آفتاب، باد، آب حیات، کوثر، سقا، اسرافیل، آتش، جان، بهار، طبیب، عیسی، خورش، عسل، خون، شراب، زندگی جاودان	گرانبها	گنج و گوهر
		تقدس	ایمان، دین، قبله

۳. نتیجه‌گیری

با عنایت به اوصاف عشق و مستعارمنه‌های آن در آثار مولوی، می‌توان کلید مفهومی «عشق خداست» را کلان استعاره عشق، و دو کلید مفهومی «عشق معشوق است» و «عشق شاه است» را زیرنگاشت‌های آن دانست. در اندیشه عرفانی، خداوند هم معشوق است، هم عاشق و هم حاکم. لذا «عشق خداست»، جامع دو استعاره مفهومی «عشق معشوق است» و «عشق شاه است» می‌تواند بود. در استعاره «عشق خداست»، هر دو حوزه انتزاعی هستند و به نظر می‌رسد حوزه مقصد یعنی عشق، محسوس‌تر از حوزه مبدأ است و این امر خلاف رای لیکاف است؛ اما باید توجه داشت این استعاره روند و مسیری بسیار طولانی به درازنای تبدیل شدن خدایان انسانی و گیاهی و حیوانی؛ یعنی خدایان زمینی به خدای آسمانی را طی کرده است.

زبان استعاری مولوی، زبانی اسطوره‌ای است. منظور از اسطوره، معنای وسیع و عام آن است یعنی روایات مقدس که درباره آغاز و پایان هستی (آفرینش و رستاخیز و بهشت و دوزخ) و کارکردهای شاهان و طبقات اجتماعی سخن می‌گوید. یعنی مفاهیم سخنان وی به مفاهیم اساطیر شبیه است همان اساطیری که برای مردمان باستان درباره جوه مختلف شاه و خدا و معشوق و ویژگی‌های آن سخن رانده‌اند. این سخن بدان معنا نیست که الزاماً مولوی اساطیر و اندیشه‌های کهن درباره شاه و خدا و معشوق را خوانده و از آنها اثر پذیرفته است؛ بلکه بدین معنا است که آثار زبانی و اندیشگانی روایات کهن همچنان در متونی که مولوی خوانده بود و در باورهای عامه و فضای جامعه وی برجای بوده است و چه بسا وی بدون اراده به چنین شناختی از عشق رسیده بود و آن را دارای چنان ویژگی‌هایی می‌دانست (به عبارتی دیگر، ساختار ذهنی وی منطبق بر اندیشه‌های کهن بود)، و آن اوصاف را اغلب با همان تعبیر اساطیری بیان کرده و گاهی نیز از زبان غیر اساطیری

۳۱۳ تحلیل انتقادی استعاره‌های عشق در آثار مولوی با رویکرد شناختی بینامتنی (شعبانلو)

بهره برده است؛ مثلاً عناصر استعاره‌های مربوط به شاه و معشوق، همان عناصر اساطیر خورشیدی است که برخی از طریق متون یهودی و مسیحی به اندیشه‌های مولوی راه یافته‌اند: عناصری مانند آفتاب، خورشید، باران، ابر، اسب، آتش، نور.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

- آقاحسینی، حسین؛ میرباقری فرد، سید علی اصغر و مریم نافلی (۱۳۹۵). «بررسی تشبیهات حوزه‌ای عشق در *عبرالعاشقین* روزبهان بقلی»، *ادب فارسی*، دوره ۶، شماره ۱۷، صص ۵۸ - ۷۶.
- اسپرهم، داوود و سمیه تصدیقی (۱۳۹۷). «استعاره شناختی عشق در *مثنوی مولانا*»، *متن پژوهی ادبی*، دوره ۲۲، شماره ۷۶، صص ۸۷ - ۱۱۴.
- بابایی، مونا (۱۳۹۵). «استعاره در گفتمان صوفیه قرن ششم»، رساله دکتری، دانشگاه تهران.
- جلال‌الدین رومی (۱۳۶۵). *مجالس سبزه*، مُصَحَّح: توفیق سبحانی، چاپ اول، تهران: کیهان.
- جلال‌الدین محمد (۱۳۷۸). *کلیات شمس* (۱۰ جلد)، با تصحیح بدیع‌الزمان فرزانه، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- جلال‌الدین محمد (۱۳۸۲). *مثنوی معنوی*، به اهتمام توفیق سبحانی، چاپ پنجم، تهران: روزنه.
- جلال‌الدین محمد (۱۳۹۳). *قیه ما فیه*، مصحح: بهمن نزهت، چاپ اول، تهران: سخن.
- چارتیس، جانانان (۱۳۹۸). *تحلیل انتقادی استعاره: رویکردی شناختی - پیکره‌ای*، ترجمه یکتا پناه‌پور، چاپ اول، تهران: لوگوس.
- حسینی، سید حسین (۱۳۹۲: ۶۱-۳۳). «عشق‌پژوهی از خدا تا انسان»، *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، سال ۹، شماره ۳۳، صص ۳۳ - ۶۱.
- خادمی کولایی، مهدی و سیده هاجر بزرگی قلعه‌سری (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی مفهوم عشق نزد فلوطین و مولانا»، *دوفصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*، دوره ۳، شماره ۱، صص ۱۶۴-۱۴۳.

۳۱۴ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- راسخ مهند، محمد (۱۳۹۳). *درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی*، چاپ چهارم، تهران: سمت.
- رشید آبادی، زکیه و غلامحسین غلامحسین زاده (۱۳۹۲). «بازتاب وجوه عشق در مثنوی با رویکردی به درمانگری آن»، *فصلنامه عرفان اسلامی*، سال ۱۱، شماره ۴۴، صص ۱۶۷ - ۱۷۹.
- زرقانی، سید مهدی و مریم آیاد (۱۳۹۳). «تطور استعاره عشق از سنایی تا مولانا»، *ادبیات عرفانی*، سال ششم، شماره ۱۱، صص ۴۳-۸۰.
- زرقانی، سید مهدی؛ مهدوی، محمد جواد و مریم آیاد (۱۳۹۲). «تحلیل شناختی استعاره‌های عشق در غزلیات سنایی»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱۸۳، صص ۱ - ۳۰.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۹۰). «چالش رازی و مولوی در عشق و دوستی». پژوهش‌نامه عرفان، دوره ۳، شماره ۵، صص ۱۱۵ - ۱۳۵.
- کاظم شیروودی، مرتضی؛ دیباجی، سید ابراهیم و غلامعباس رضایی هفتادر (۱۳۹۶). «جاودانگی عشق الهی با تکیه بر آیات قرآن در سروده‌های ابن فارس و مولوی»، *پژوهش دینی*، دوره ۱۷، شماره ۳۵، صص ۸۶ - ۱۰۵.
- لیکاف، جورج و مارک جانسون (۱۳۹۷). *استعاره‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم*، ترجمه جهان‌شاه میرزاییگی، چاپ اول، تهران: آگاه.
- هاشمی، زهره (۱۳۹۴). *عشق صوفیانه در آئینه استعاره*، چاپ اول، تهران: نشر علم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی